

Історія України

Сорочинська Н.М., Гісем О.О.

«Історія України»

підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2016

УДК 74.266.3
ББК 63.3 (4 Укр.)

Сорочинська Н.М., Гісем О.О.

?? Історія України : підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н.М. Сорочинська, О.О. Гісем. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2016. — ??? с. : іл.

ISBN 978–966–10–

УДК 74.266.3
ББК 63.3 (4 Укр)

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва*

ЛЮБИ ДРУЗІ!

У цьому навчальному році ви продовжите вивчати систематичний курс історії України. Він дозволить вам сформувати уявлення про події минулого нашої Батьківщини у XVI–XVIII ст.

Надійним помічником у цьому стане підручник, який ви тримаєте в руках. Пропонуємо вам кілька порад, дотримання яких є запорукою успішної роботи з ним на уроках і вдома. Перед початком роботи з підручником необхідно ознайомитися за змістом з його структурою. Матеріал підручника об'єднано у п'ять розділів, кожен з яких містить декілька параграфів, які в свою чергу поділяються на пункти. У тексті ви зустрінете виділені слова (поняття, терміни, імена) і дати. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу. Важливу роль для розуміння матеріалу мають численні ілюстрації і карти. Розглядаючи малюнки, обов'язково звертайте увагу на підписи до них, які пояснюють зміст зображеного. Історичні карти допоможуть вам з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили. Обов'язково опрацьовуйте включені до параграфів вставки з уривками історичних джерел (спогадів сучасників, документів тощо) і цікавих фактів. Вони сприятимуть повнішому осмисленню матеріалу в цілому. У тексті параграфа, після кожного пункту вміщені запитання, які покликані допомогти вам опанувати головну думку опрацьованого матеріалу. Також питання розміщені під ілюстраціями і картосхемами. Вони акцентують увагу на головному.

Після кожного параграфа подано запитання і завдання. Вони допоможуть вам зрозуміти вивчений матеріал в цілому. Закінчивши навчальну тему, ви матимете можливість підсумувати прочитане за наведеними після неї узагальнюючими запитаннями і завданнями.

Кожна тема містить одне–два практичні заняття за розглянутим матеріалом. Готуючись до них, необхідно спочатку опрацювати розміщений на його початку навчальний текст, а потім, опираючись на рекомендації вчителя, виконати завдання. Результати роботи обговорюються разом з іншими учнями на наступному уроці.

Взявши до уваги ці поради, перегорніть наступну сторінку й розпочніть знайомство з історією.

НА СТОРІНКАХ ПІДРУЧНИКА ВИ ЗУСТРІНЕТЕ ТАКІ ПОЗНАЧКИ:

За цим параграфом ви зможете:

- Тут зазначено основний зміст того, що вам необхідно буде опрацювати у зазначеному параграфі.

Документи розповідають

Тут наведено фрагменти різноманітних матеріалів (уривки з історичних документів, спогадів очевидців подій тощо). Потрібно прочитати і відповісти на запитання до них.

Постать в історії

Відомості про видатних діячів, їхній внесок в історію.

Цікаві факти

Цікава інформація, пов'язана матеріалом параграфа.

Словничок

Тут наведено тлумачення термінів і понять, що виділені шрифтом жирного накреслення у тексті параграфа.

Запитання та завдання

Цей знак позначає додаткові запитання і завдання у тексті параграфів, завдання для роботи з текстовим джерелом чи ілюстрацією, картою.

ВИСНОВКИ

В цьому пункті викладено основні тези і підсумовується весь матеріал параграфа.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

В цьому пункті подано питання для закріплення знань, умінь і навичок учнів, а також пропонуються завдання проблемного характеру.

ВСТУП

ПОВТОРИМО ВИВЧЕНЕ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 7 КЛАСІ

У 7-му класі ви вивчали історію України доби Середньовіччя. Цей період став важливою віхою в становленні державності на українських землях. Так, в цей час постала, досягла розквіту і занепадала Київська держава — Русь-Україна. Її спадок став надбанням Галицько-Волинської, а згодом Литовсько-Руської держави. Пригадаймо основні віхи цього розвитку, розглянувши і проаналізувавши малюнки.

- ? 1. Які заняття давніх слов'ян відображає малюнок? 2. Чому слов'яни будували укріплені городища?

- ? 1. Кому сплачують данину наші предки? 2. Який вплив мали зображені прибульці на розвиток Русі?

- ? Подію правління якого київського князя відображено на малюнку? Про що вона свідчила?

? Яку літописну історію передає ілюстрація? До чого призвів учинок княгині?

? Зображена картина має назву «Падіння Хозарії». Діяльність якого князя вона відображає? Яку подію змальовує? Які наслідки мав для Русі розгром Хозарського каганату?

? Коли відбулася подія, відтворена на картині? Назвіть причини та наслідки хрещення Русі.

? З ім'ям якого князя пов'язують створення першого писаного збірника законів Русі? Яке у нього було прізвище? Чим ще уславився цей правитель?

? Чим було зумовлено появу такого інституту влади на Русі, як з'їзд князів? Які питання вирішувалися на них?

? Який князь завдав поразки німецьким хрестоносцям у битві, що відображена на малюнку? Коли відбулась ця подія?

? На малюнках зображена героїчна оборона Києва. Яку навалу намагалися стримати кияни? Коли відбулась зображена подія? Який епізод оборони намагалися змалювати художники?

? Яка подія зображена на малюнку? З якою метою князь погодився на цей акт?

? Картина відображає епізод участі полків з українських земель в Грюнвальдській битві. Коли відбулася ця битва? Війська яких держав зійшлися у ній? Яке вона мала значення? Полки з яких українських земель зображені на картині?

? На фрагменті картини зображено Костянтина Острозького у битві під Оршею. Коли вона відбулась? Які її результати і наслідки? Чим ще уславився князь?

§ 1. ВСТУП ДО НОВОЇ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

1. Нова доба в історії України

Закінчилися літні канікули, і розпочався новий навчальний рік. У 8-му класі ви, серед інших навчальних предметів, продовжите вивчення систематичного курсу історії України.

Розглядаючи особливості розвитку суспільства на території нашої держави, ви ознайомитеся із подальшою історією українського народу, його боротьбою за свою незалежність і пов'язаними з нею подвигами, тріумфами та трагедіями.

Історія України, як ви вже знаєте, поділяється на певні історичні періоди — етапи її політичного, суспільного й культурного розвитку, що характеризуються визначними подіями, явищами, процесами тощо. У попередніх класах ви вивчали давню й середньовічну історію України.

Періоди історії України

Давня історія	Середньовічна історія	Нова історія		Новітня історія	
6 клас	7 клас	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас
близько 1 млн років тому — IV ст. н.е.	V ст. — кінець XV ст.	XVI—XVIII ст.	XIX ст.	Початок XX ст. — 1939 р.	1939 р. — початок XXI ст.

Підручник, який ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися багато нового з історії України. Згідно традиційної періодизації, період, який ви вивчатимете, в історії нашої держави називають «**козацькою добою**». Саме українське козацтво стало визначальним чинником суспільного розвитку цього часу на українських землях. Одним із найголовніших здобутків означеного періоду було виникнення Української козацької держави — Гетьманщини, що постала внаслідок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Також ви матимете можливість познайомитись із багатьма непересічними історичними особистостями цього часу, які були творцями історії України цієї доби.

Козаки

торичними особистостями цього часу, які були творцями історії України цієї доби.

Проте таке трактування періоду значно звужує розуміння доби, зводячи її лише до подій, пов'язаних з козацтвом. Видатний український історик Іван Лисяк-Рудницький запропонував вивчення цієї доби синхронізувати з європейською історією. Згідно з загальноєвропейською періодизацією історії, період XVI–XVIII ст.

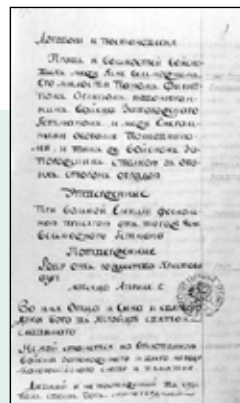
прийнято називати **раннім Новим часом** або **ранньомодерною добою**. Європейські історики при дослідженні цього великого проміжку часу зосереджують головну увагу на прогресі науки і техніки, індустріальному розвитку, становленні ринкових відносин (системи капіталізму), появі нових суспільних груп і класів, поширенні політичних прав серед широких верств населення, утвердженні демократії в системі правління, на зародженні нових явищ у мистецтві тощо. Чи можна з такого ракурсу поглянути на історію України цієї доби, чи відбувалися процеси модернізації, спробуємо розібратися на сторінках цього підручника.

? Яку назву має період, який ви будете вивчати у 8-му класі?

2. Історичні джерела

Пізнання минулого, як вам уже відомо, відбувається на основі вивчення й аналізу дослідниками **історичних джерел**.

Досліджуючи різноманітні історичні джерела, вчені дізнаються про те, яким було життя людей у різні історичні періоди. Існують різні типи історичних джерел, серед яких основними є речові, усні, писемні, мовні, етнографічні, фото- і кінодокументи. Кожне окреме джерело відображає лише певну грань минулого і містить обмежений обсяг історичної інформації. Оскільки творцями всіх пам'яток минулого були люди, історичні джерела відображають їхнє бачення і сприйняття подій. Історичне джерело є свідченням минулого, як і будь-який свідок щось недоговорює, про щось не знає, іноді просто вводить в оману. Внаслідок цього повну картину життя людей у певний період можна відтворити лише

Сторінка «Конституції»
П. Орлика

Козацька зброя

Реконструкція оселі

? Які види джерел відображають малюнки, фото? Які джерела доцільно використовувати для вивчення раннього Нового часу історії України? Які з джерел домінують?

способом поєднання і порівняння інформації з різних історичних джерел, їх критичного аналізу. Завдання історика — так поставити питання до джерела, щоб більше дізнатися і водночас не стати жертвою обману.

Основними історичними джерелами, за якими вчені досліджують ранній новий час історії України, залишаються речові, писемні, усні, мовні та етнографічні. У той же час порівняно з попередньою добою, помітно збільшується кількість писемних джерел. Саме вони стають головними свідками епохи. З невеликою їх часткою ви зможете познайомитися на сторінках підручника.

Історичні джерела — все створене в процесі діяльності людини, збережене до наших днів, що дозволяє вивчати минуле людського суспільства і відображає його історичний розвиток.

ВИСНОВКИ

1. Людям необхідно вивчати історію, оскільки без знання свого минулого вони не зможуть зрозуміти сучасність і спрогнозувати майбутнє.
2. Історія України містить чимало цінного для розуміння сьогодення.
3. На чому наголошують європейські вчені при вивченні ранньомодерної доби? Чому вони називають період XVI-XVIII ст. ранньомодерною добою?
4. Основну частину ранньої нової доби історії України складає історія українських земель у складі Речі Посполитої, Московської держави — Російської імперії. Проте у цей час постала Українська козацька держава, яка продовжила традицію українського державотворення.
5. Довідатися про різні події минулого можна лише поєднуючи інформацію, отриману з різних історичних джерел.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Який період історії України називають раннім новим часом?
2. На які періоди поділяється історія України?
3. У чому принципова різниця у розумінні періоду історії, що ви будете вивчати, між традиційною періодизацією і європейською?
4. За якими типами історичних джерел вивчають ранній Новий час історії України?

РОЗДІЛ І

Українські землі у XVI ст.

§ 2. ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ вказувати, у складі яких держав перебували українські землі у першій половині XVI ст.;
- ▶ характеризувати соціальний склад населення українських земель у складі ВКЛ та Польщі.

1. Політичне становище українських земель у першій половині XVI ст.

У першій половині XVI ст. українські землі продовжували перебувати у складі різних держав. Переважна більшість земель входили до складу Великого князівства Литовського. Це такі землі, як Підляшшя, Волинь, Східне Поділля (Брацлавщина) і Київщина. Галичина, Белзщина, Холмщина і Західне Поділля були складовими Польського королівства.

З середини XIV ст. Буковина належала Молдавському князівству. Коли в 1514 р. останнє потрапило в залежність від Османської імперії, на Буковині було створено військово-адміністративну одиницю — Хотинську райю, яка безпосередньо підпорядковувалася османам.

Закарпаттям із XIII ст. володіло Угорське королівство. Внаслідок поразки від турків-османів під Могачем у 1526 р. Угорщина втратила свою незалежність, а Закарпаття, як і інші землі королівства, поділили між собою австрійські Габсбурги (західна частина) і Османська імперія (східна частина краю стала складовою залежного від османів Трансільванського (Семиградського) князівства).

У Криму та частині Північного Причорномор'я від середини XV ст. існувала держава кримськотатарського народу — Кримське ханство, яке з 1478 р. було васалом Османської імперії. Південне узбережжя Криму та деякі фортеці Північного Причорномор'я безпосередньо управлялися зі Стамбула.

Чернігово-Сіверщина внаслідок московсько-литовських війн кінця XV — початку XVI ст. увійшла до Великого князівства Московського.

2. Соціальна структура суспільства. Привілейовані стани населення

Соціальна структура тогочасного українського суспільства мала становий характер. Основними станами були шляхта, духовенство, міщани й селяни. За своїми правами стани поділялися на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані.

Між якими державами були розділені українські землі станом на середину XVI ст.?

Соціальні стани — великі групи людей, що мають закріплені законом права та обов'язки, відрізняються своїм політичним становищем і наявністю привілеїв.

Шляхта (від нім. — рід, покоління, походження) — привілейований панівний стан у Центрально-Східній Європі (Польщі, Угорщині, Литві, Чехії та ін.) в XIV—XVIII ст.

Привілей — пільга, право, надане володарем окремим особам, групам людей, станам.

Підтвердження прав і привілеїв
шляхти Речі Посполитої (1572)

Шляхтичі (XVI ст.)

Сторінка з I Литовського
статуту

На рубежі XVI–XVII ст. в основному завершилось правове оформлення особливого соціального і політичного статусу шляхтича, а також його фактично монопольного права на землеволодіння й участь в урядово-адміністративному і законодавчому житті держави. Всі раніше існуючі відмінності між різними привілейованими прошарками суспільства (князі, пани, земляни, бояри) були приведені до єдиного знаменника. **У 1528 р.** був здійснений «**попис земський**» (перепис шляхти), який чітко визначив, хто належить до шляхти. Остаточню статус і привілеї шляхти були оформлені **Литовськими статутами 1529, 1566, 1588 років**. Шляхта складала близько 10% населення українських земель. Особливість і унікальність статусу шляхтича реалізовувались по-різному. Зокрема, держава визнавала представника шляхетського стану безумовно вищим за міщанина чи селянина. Шляхетське слово прирівнювалось до статусу юридичного доказу. Шляхтич користувався правом суду і необмеженого володіння й розпоряджання підданими, у той час як його самого могли судити лише спеціальні станові суди. Він не міг бути ні ув'язнений, ні покараний без суду і слідства, а під час слідства не підлягав «пробі» (катуванню). За поранення чи вбивство привілейованої особи покарання передбачалось набагато суворіше, ніж за аналогічне насильство стосовно представників інших станів. Шляхтич мав змогу реалізовувати свої політичні права через участь у повітових сеймиках, обираючи послом на вальний сейм чи судовий трибунал, посідаючи судових і земських урядів у власному повіті, а також у винятковому привілеї обіймати усі державні посади, підпорядковані центральному уряду. Всі шляхтичі мали однакові рівні права, незалежно від їх майнового стану.

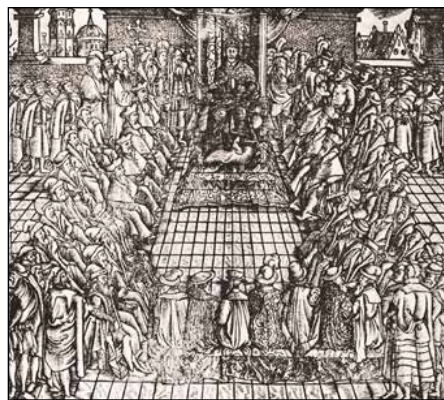
У сфері поземельних відносин лише шляхтич володів правом успадкування та необмеженого розпорядження землею. Його маєток звільнювався від військових постойів і будь-яких повинностей і податків, окрім загальнодержавного грошового побору, сплачуваного від кількості підданих.

Натомість після поширення польської влади на українські землі у складі Великого князівства Литовського (в результаті укладення Люблінської унії 1569 р.) серед шляхти виділилась група, яка мала давнє князівське походження (**титулована знать**). Їх окремий статус був закріплений постановами Люблінського сейму, а також завдяки посадам воєвод і каштелянів (управителів королівських замків) закріпила за ними дещо ширші права на управління українськими землями. Згодом породичавшись із заможними польськими родами (**панам**и), вони склали прошарок шляхти, яку стали називати **магнатами**.

Перебування на високих посадах гарантувало їм місце у сенаті вального сейму. А великі маєтності давали змогу передавати частину земель у володіння середньої та дрібної шляхти, яка ставала фактично залежною від свого господаря (становила клієнтелу магната). Через таку залежну шляхту магнати впливали на рішення місцевих сеймиків, а також і вального сейму.

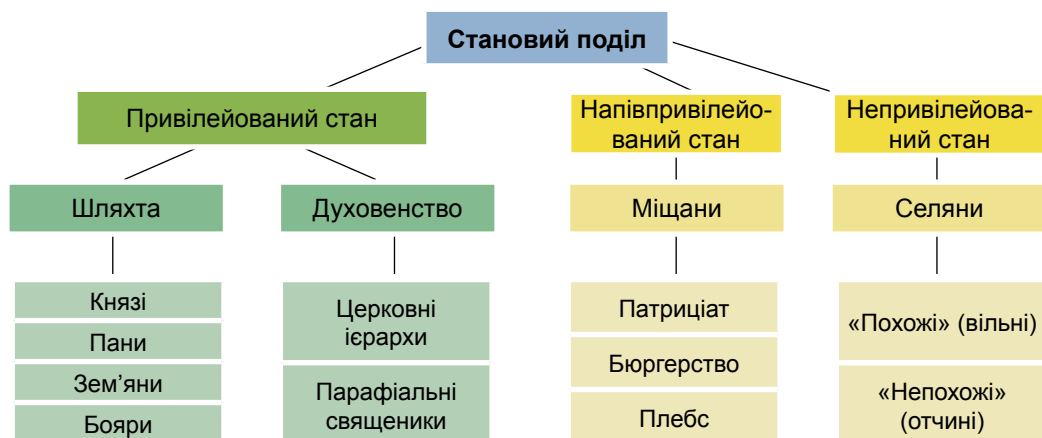

Пани

Сейм 1622 року
(гравюра Джіакомо Лауро)

Становий поділ українського суспільства в XIV–XV ст.

Як говорив Станіслав Оріховський, шляхтич «...завжди веселий у своєму Королівстві, співає і танцює вільно, не маючи над собою жодних примусових обов'язків, бо не винен королеві, своєму вищому володарю, нічого, окрім титулу на позові, двох грошів з лану і посполитої війни. ...немає нічого, що б псувало йому настрої у Королівстві».

? На які привілеї шляхтича натякає сучасник?

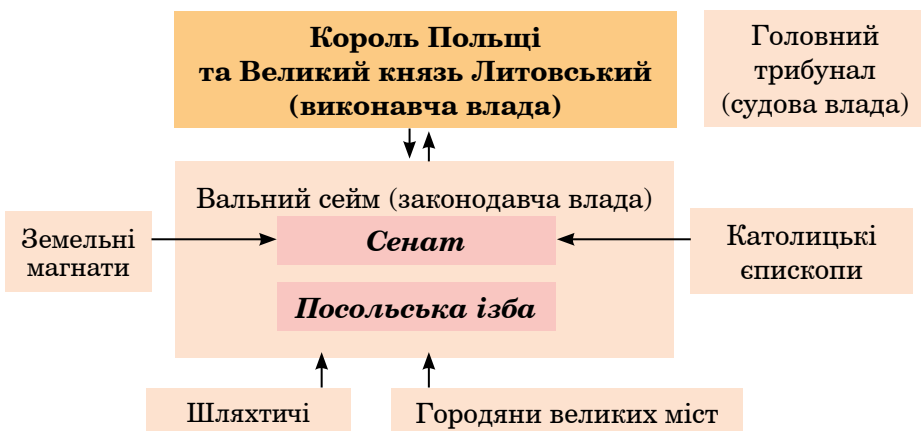

Наприклад, у Лівобережній Україні наприкінці XVI ст. постає, як казали, «удільне Задніпровське князівство» Вишневецьких з центром у Лубнах. Латифундія Вишневецьких за своїми розмірами була величезною до непристойності — нічого подібного Європа ані до того, ані після не бачила. Вишневецьким належали міста: Варва, Гадяч, Горошин, Жовнин, Корсунь, Кременчук, Крилів, Лохвиця, Лубни, Мошни, Перемола, Пирятин, Прилуки, Ромни, Хорол, Чигирин!

Серед найбільших магнатів виділялися родини Острозьких, Заславських, Сангушків, Чарторийських, Гольшанських-Дубровицьких, Корецьких, Вишневецьких, Четвертинських та ін.

Їх велетенські земельні володіння лише номінально підлягали державному контролю. Це були терени де була лише влада магната, забезпечена власною адміністрацією, військами, збиранням податків, потужними зв'язками при королівському дворі, сенаті, можливостями впливати на ухвали сейму тощо.

Станом на середину XVII ст. магнатам вдалося захопити в Україні близько 70–80% селян разом із землею.

Система влади в Польщі і Великому князівстві Литовському

Соціальна перевага шляхтича над представниками інших станів серед іншого проявлялась і у розмірах відшкодування за вбивство чи завдання тілесних ушкоджень. У випадку скоєння злочину родина потерпілого в термін дванадцяти тижнів мала принести пораненого чи тіло вбитого до суду або ж принести засвідчені належним чином письмові докази злочину. На підставі цих доказів суд зобов'язував винуватця до матеріального відшкодування потерпілій стороні — сплаті так званої «головщини». Статут 1447 р., згідно з яким встановлювались розміри відшкодувань, оцінював життя шляхтича в 30 грошів, шляхетського носа, руки чи ноги — у 15 грошів, шляхетського пальця — в 3 гроші. Натомість, життя селянина коштувало 6 грошів, а його поранення — 1,5 гроша. Згідно едикту Зигмунта II Августа 1547 р., вартість життя шляхтича була підвищена до 60 злотих, незначної людини — 30 злотих, жовніра — 15 злотих, а селянина — 10 злотих. Тобто, складалось враження, що життя шляхетної людини прирівнювалось до життя 6 селян. Проте, насправді співвідношення цих показників на користь шляхтича було ще більш вражаючим. Окремий припис вказував на те, що з 10 злотих «головщини», стягнутої за вбитого селянина, лише 6 злотих мали йти його вдові, а решта 4 — пану жертви. У відповідності з нормами Третього Литовського Статуту 1588 р., убивця шляхтича мусив 58 тижнів перебувати замкнутим у лъоху, а також заплатити 240 грошів. У тому випадку, коли смерть настала внаслідок застосування вогнепальної зброї, термін ув'язнення збільшувався до 116 тижнів, а «головщина» до 480 грошей. Ноги, руки, очі й носи шляхтичів було оцінено в 120 грошей, криваві рани — у 80 грошей, а пальці — в 30 грошей. Про відшкодування жертв з середовища хлопів в Статуті вже зовсім не йшлося.

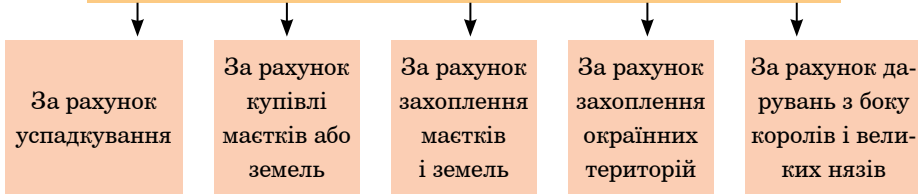
? Чим було зумовлено зростання ціни життя шляхтича? Чому у суспільстві існувала така соціальна несправедливість?

Ще одним привілейованим станом українського суспільства було **духовенство**. Воно поділялося на вищих церковних ієрархів (митрополит, єпископи, архієпископи та ін.), які обіймали свої посади лише за дозволом великих князів литовських і польських королів, та нижче парафіяльне духовенство. Становище нижчого духовенства було залежним від шляхти й магнатів, на землях яких розташовувалися їхні парафії.

Король у сенаті

Шляхи зростання магнатських землеволодінь

Права магнатів на придбані або загарбані землі затверджувалися великокнязівськими та королівськими грамотами. Із кінця XVI ст. сейми дозволили королю роздавати на «вічність» особам зі шляхетського стану «пустині» в Придніпров'ї, причому не тільки незаймані, а й заселені селянами та козаками землі

Також духовенство на українських землях поділялося на католицьке і православне. У Польщі, Литві, Угорщині католицьке духовенство користувалося більшими привілеями, ніж православне. На відміну від католицького, православне духовенство обкладалося податками і не займало місця в сенаті сейму.

? Які основні привілейовані стани суспільства існували на теренах України з XVI ст.

? Хто такі магнати?

3. Напівпривілейовані й непривілейовані верстви населення

До напівпривілейованого стану належали **міщани**, що мали привілеї на міське самоврядування, окремий становий суд, заняття ремеслами й торгівлею. У той же час були зобов'язані сплачувати податки, виконувати повинності на користь приватних власників міст або держави. Найзаможнішою частиною населення міст був **патриціат**, що складався з найбагатших купців, лихварів і ремісників. До **бюргерства** або середньої за рівнем заможності частини міщанства належали цехові майстри й більшість купецтва. Основою соціальної піраміди міського населення був **плебс**, який включав в себе дрібних ремісників і купців.

Крім того, мешканці міст на українських землях поділялися за релігійною

ознакою: католиків, православних, прихожан вірменської церкви, іудеїв, мусульман, а з середини XVI ст. формуються громади протестантів. Попри релігійні розбіжності до початку XVII ст. зберігалась релігійна толерантність.

Переважну більшість населення українських земель (близько 80%) становило селянство, що було непривілейованим станом. За своїм правовим становищем воно поділялося на «непохожих» (або

Польське духовенство
першої половини XVII ст.

Латифундія — велике земельне володіння.

Визначним представником української шляхти другої половини XVI — початку XVII ст. був князь, магнат, культурний діяч **Костянтин-Василь Острозький** (1526—1608). Він був достойним продовжувачем **Костянтина Івановича Острозького** (1460—1530). Його небезпідставно вважають найвидатнішою особистістю роду Острозьких. Наприкінці XVI ст. був найбільшим після короля Речі Посполитої землевласником. Володів великими маєтностями на Волині, Галичині, Київщині та Поділлі, що налічували 25 міст, 10 містечок і 670 сіл. Річні прибутки князя становили близько 10 млн злотих, що складало два бюджети Речі Посполитої.

*Костянтин-Василь
Острозький*

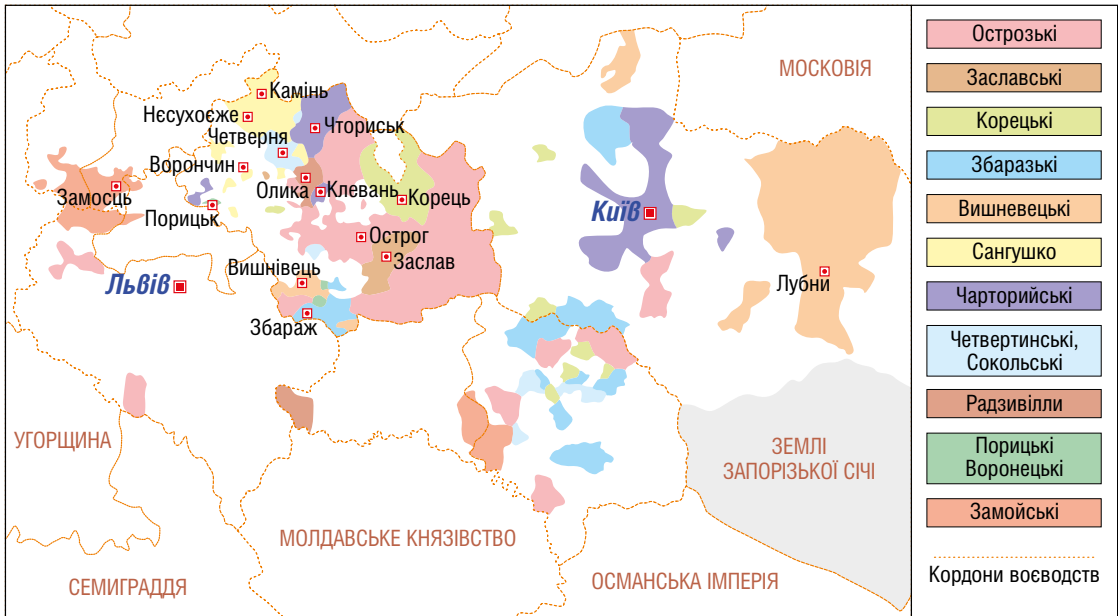
Займав посади старости володимир-волинського, маршалка волинської шляхти, київського воєводи, сенатора сейму Речі Посполитої. На посаді київського воєводи був фактичним господарем українського прикордонного або «некоронованим королем Русі». Висувався претендентом на польську корону у 1572 р. після смерті Сигізмунда II Августа і московський трон після смерті царя Федора у 1598 р.

Послідовно захищаючи право України, виступав проти укладання Люблінської унії, вважаючи, що та має стати третім рівноправним суб'єктом Речі Посполитої поряд з Польщею і Литвою. Підписав унію лише під загрозою втрати маєтностей.

Відомий своєю меценатською діяльністю. Підтримував різноманітні православні інституції, медичні та освітні заклади. Заснував школи у Турові, Володимирі-Волинському, Слуцьку, Острозі, при Києво-Печерському монастирі, а також друкарні в Острозі, при Дерманському та Києво-Печерському монастирях. Був противником Берестейської церковної унії. Виступав за культурно-релігійну автономію українського та білоруського народів, створення європейської антитурецької ліги.

Завдяки матеріальній допомозі князя у Києві відбудували Кирилівський та Межигірський монастирі, на Подолі, збудували церкви Миколи Доброго й Різдва-Предтечинську на Подолі. Острозький вважався також патроном понад тисячі православних церков на українських землях.

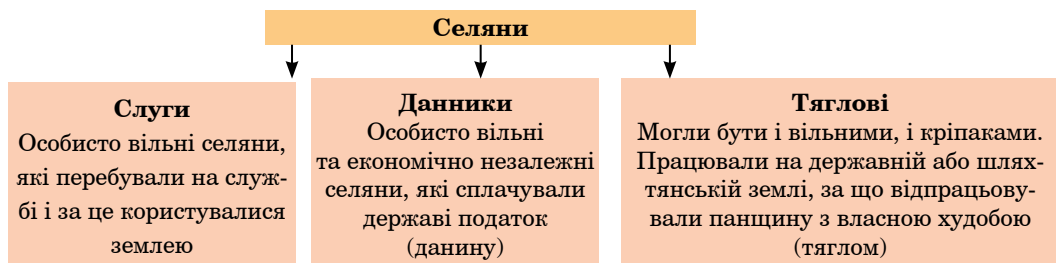
Детальніше з діяльністю князя ви ознайомитеся в інших параграфах підручника.

Міщани XVI ст.
(з малюнків Яна Матейка)

«отчичів») і «похожих» (або «вільних») селян. Правом безперешкодного переходу від одного землевласника до іншого користувалися лише останні. «Непохожі» примусово й безоплатно працювали в господарстві пана і становили п'яту частину селянства.

За характером виконуваних повинностей, селяни поділялися на три групи. Слуги були особисто вільними селянами, які за службу своєму володарю отримували землю і звільнялися від інших повинностей. Від селян-слуг походили деякі дрібні шляхтичі. Більшість селянства становили **данники**. Це були вільні селяни, які сплачували державі данину (чинш) натурою або грошима. **Тягловими селянами** називали тих, які не мали власної землі й за користування землею пана відбували повинності на користь держави або землевласників зі своїм «тяглом» (робочою худобою). Вони були як вільними, так і прикріпленими до своїх наділів.

Толерантність — терпимість, здатність без агресії сприймати думки, поведінку, форми самовираження та спосіб життя іншої людини, які відрізняються від власних.

Із представників різних верств населення формувався міжстановий соціальний прошарок козацтва, яке займалося степовими промислами і боролось з татаро-турецькими нападниками. Наприкінці XVI ст. воно оформлюється в окремий стан суспільства.

ВИСНОВКИ

1. У XVI ст. суспільство на українських землях зберігало становий характер.
2. Привілейовану частину населення складала шляхта і духовенство.
3. Серед шляхти виділялися магнати, які, маючи значні земельні латифундії, фактично контролювали місцеву владу і впливали на державну політику.
4. Напівпривілейовану частину населення складали міщани.
5. Найчисельнішу частину населення українських земель становили селяни, які були позбавлені будь-яких привілеїв.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. На які стани поділялося населення українських земель?
2. Які стани користувалися привілеями?
3. Який стан мав право на володіння і розпорядження землею?
4. Чим була зумовлена поява магнатів?
5. За яким принципом поділялися мешканці міст?
6. На які групи поділялося селянство?

§ 3. ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ СЕЛА І МІСТА: ФІЛЬВАРКИ, ЦЕХИ. ТОРГІВЛЯ. СІЛЬСЬКЕ ТА МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати особливості економічного розвитку українських земель у XVI ст.;
- ▶ ознайомитися зі структурою та функціонуванням фільваркового господарства;
- ▶ з'ясувати суть магдебурзького права.

1. Розвиток сільського господарства

Основою сільського господарства на українських землях у XVI ст. продовжувало залишатися землеробство. На Галичині, Волині, Поділлі та в центральних районах Київщини переважала трипільна система землеробства, а на Поліссі, півдні Київщини і Переяславщині зберігалися менш продуктивні двопільна й

перелогова системи. Проте поряд із сохою стало більш поширеним використання плуга із залізним лемешем, у який запрягали волів. Трипільна система й плугова оранка здебільшого застосовувалися в господарствах магнатів і шляхти.

*Обробіток землі (оранка і сівба)
(з малюнку XVI ст.)*

Крім землеробства, розвивалися тваринництво, городництво, садівництво і бджільництво. Не втрачали свого значення в господарському житті також рибальство й мисливство. Особливо як відомий промысел в Дикому Полі.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського сільське господарство мало переважно натуральний характер. Сільськогосподарські продукти вироблялися в основному для власних потреб. Торгівля ними, особливо з іншими країнами, майже не велася.

Яка домашня худоба використовувалася під час обробки землі? Які знаряддя праці використовуються?

Фільварок — хутір, маєток, велике шляхетське господарство, орієнтоване на ринок. Був багатопрофільним господарством, у якому вся земля належала панові і яке базувалося на праці залежних селян.

У той же час сільське господарство українських земель у складі Польського королівства поступово переорієнтовувалося на потреби європейського ринку, де зростав попит на продукцію промислів і сільського господарства. У володіннях короля і шляхти почали створюватися фільварки, збільшувати панщину й відбирати землю в селян.

? Чим різнився розвиток господарства на українських землях у складі Литви і Польщі?

2. Аграрна реформа. «Устава на волоки»

Великий князь литовський і польський король Сигізмунд II Август з метою збільшення доходів державної скарбниці вирішив організувати фільварки в королівських володіннях. Тим самим була започаткована першу відому на українських землях аграрну реформу.

Зразком для проведення реформи стали заходи матері Сигізмунда II Августа королеви **Бони Сфорци** (дружина Сигізмунда I Старого), здійснені в її маєтках у 1530-х роках.

Аграрна реформа проводилася на підставі виданого в **1557 р. «Устава на волоки»**. Звідси і назва реформи — **Волочна поміра**. «Устава» складалася з 49 статей, де визначалися правила виміру землі, обов'язки сільської адміністрації, селянські повинності, порядок організації фільварків та ін. Король і великий князь наказав: «Фільварки хочемо мати, щоб всюди були створені, при кожному замку і дворі нашому».

Для створення фільварків спочатку провели обмір землі. Після цього її розділили на волоки. Одна волока складала наділ у 21,36 га або 30 моргів (9000 прутів). При цьому враховували якість землі. Вона могла бути хорошою, середньою, поганою і дуже поганою. Якщо землю належала до поганої, то розміри волока збільшували до 46 моргів. Найкращі землі відводилися під фільварки з тим розрахунком, щоб на один фільварочний волок доводилося сім селянських волоків.

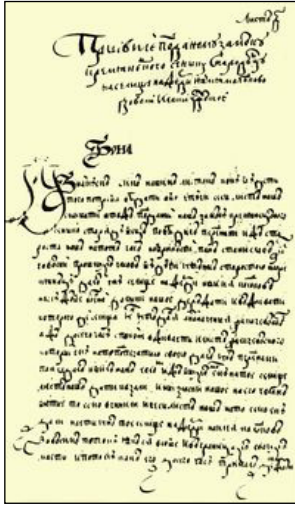

Сигізмунд II Август

Бона Сфорца (1494–1557) — королева польська і велика княгиня литовська, друга дружина Сигізмунда I Старого, була вольовою жінкою. Вона збільшила земельні володіння династії Ягеллонів, захищала державні землі від незаконного привласнення їх магнатами, сприяла переселенню польських шляхтичів на землі Великого князівства Литовського, зміцнювала позиції католицької церкви.

Сторінка
«Устави на волоки»

Як правило, селянський двір одержував в користування половину волока: у XVI–XVIII ст. на одне селянське господарство припадав наділ у 10,7 га. Якщо кількість працездатних у селянському господарстві (димі) було великим, то давали цілу волоку. Реформа також впорядковувала податки і повинності, які виконували селяни за можливість користуватися землею. Раніше податки збиралися з диму. При цьому не враховувалося кількість землі, закріпленої за ним. Тепер одиницею оподаткування стала волока, що призвело до збільшення коштів у державній скарбниці та доходів шляхти.

Поступово приватні землевласники-шляхтичі стали вводити волочну міру і в своїх володіннях, створюючи фільварки.

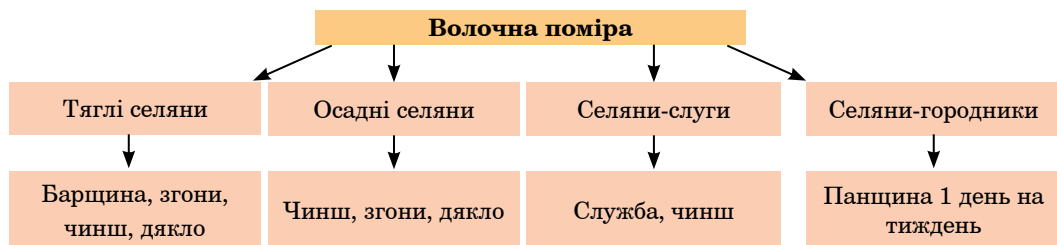
Аграрна реформа передбачала єдині повинності для селян. Головними з них були **панщина** і **грошовий оброк (чинш)**. Додатковою повинністю вважалися **згони** — строкові сільськогосподарські роботи, пов'язані зі жнивими, сінокосом, переорюванням землі. На їх виконання виходили всі члени сім'ї. У будинку, щоб уберегтися від пожежі, залишали одного непрацездатного. У разі надзвичайних обставин (пожежі, повені тощо) селяни піднімалися на **гвалти** для спільного подолання негараздів. Додатковою повинністю вважався продуктовий оброк — **дякло**.

Ті селяни, які за користування землею виконували панщину, як вам вже відомо, називалися **тягли**. З одного волоки вони мусили відробляти два дні на тиждень панщини, чотири дні на рік згонів, платити 21 гріш оброку, давати дякло в такому розмірі: дві бочки вівса, один віз сіна, один гусак, дві курки, 20 яєць. **Селяни-данники** з одного волоку гарної землі сплачували 106 грошів, а з волоки дуже поганої землі — 66 грошів. Крім того, вони виконували на рік 12 днів згонів, сплачували дякло в тому ж розмірі, що і тяглі двори.

Панщина (гравюра XVI ст.)

Селяни-слуги поділялися на військових селян (бояри панцирні, путні бояри, служки), сільську адміністрацію (війти, тіуни), прислугу (кухарі, пивовари та ін.), промисловиків (осочники, бобровників, конюхи, рибалки та ін.), сільських ремісників (ковалі, теслі, гончарі та ін.). Їх повинності були строго обумовлені. Наприклад, бояри панцирні за безкоштовне користування землею повинні були під час війни «мати хорошого коня козацько-

го, піку, пару пістолетів і мушкет на поясі». Путні бояри з 1557 р. ставили на війну одного коня з двох волок. Але поступово їх обов'язками стали кур'єрська служба і виплата чиншу. Після аграрної реформи челядь мимовільна була переведена в розряд селян-городників. Вони отримали невеликі наділи землі. За користування нею городники змушені були відробляти один день панщини на тиждень у фільварку.

У результаті реформи збільшилася прибутковість маєтків. Але при цьому посилювалася експлуатація залежних селян. Вони були прикріплені до отриманих волоків. Відбулася трансформація «похожих» (вільних) і «непохожих» (залежних) селян у кріпаків.

? З якою метою проводилась реформа волочної поміри?

? Що змінили у житті селян аграрні реформи Сигізмунда II Августа?

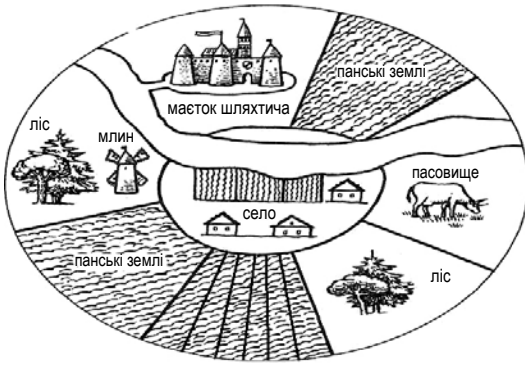
2. Фільваркове господарство

Поширенню й утвердженню фільваркового господарства на землях Польщі та Литви вирішальною мірою посприяла сприятлива економічна кон'юнктура, за якої впродовж століття в Західній Європі постійно і стрімко зростали ціни на сільськогосподарську продукцію, особливо на зерно. Упродовж XVI ст. ціни на зерно зросли у чотири-п'ять разів.

Такі процеси були зумовлені багатьма причинами. Після початку Великих географічних відкриттів і «революції цін» відбувся бурхливий розвиток ринкових відносин у країнах Західної Європи призвів до істотного зростання міського населення з одночасним зменшенням кількості виробників сільськогосподарської продукції. Упродовж XVI ст. число західноєвропейських міст із населенням понад 100 тисяч осіб зросло із п'яти до дванадцяти. Сільське господарство багатьох західноєвропейських країн стало, як виявилось, неспроможним задовольнити попит на продовольство. Нестача компенсувалася імпортом збіжжя зі Східної Європи. Селянські господарства Східної Європи носили переважно натуральний характер

Кон'юнктура — у широкому розумінні, це сукупність певних умов, збіг обставин, стан речей, здатний впливати на вирішення якої-небудь справи, питання, розв'язання проблеми тощо.

? Використовуючи схему, поясніть систему функціонування фільваркового господарства?

? Які б ви зробили доповнення до схеми?

Реконструкція центральної садиби фільварку

і, відповідно, не могли стати джерелом забезпечення товарним хлібом. Продовольчу товарну продукцію могли постачати лише великі маєтки шляхти, які активно стали перетворюватися на **фільварки**. Крім того, ціни на зерно зростали швидше, ніж на товари ремісників і мануфактур. Така ситуація створювала «ножиці цін» між сільгосппродукцією та промисловими товарами, що давало додаткову можливість заробітку для експортерів хліба. До того ж, відкриття й освоєння Америки наповнило європейські ринки небаченою раніше кількістю золота, срібла, коштовностей і предметів розкоші. Все це разом і штовхало шляхту до активного заняття господарськими справами, а не рицарськими звичаями. Магнати і шляхта домоглися від короля права на безмитний експорт хліба до Західної Європи.

? Які причини поширення фільварків?

Зазвичай фільварки створювали не за рахунок діючих селянських господарств, а з числа тих наділів, які або пустували після втечі селян і передавались в оренду іншим селянським родинам за умови сплати ними пану грошового оброку (чиншу) чи частини зібраного врожаю,

або за рахунок залучення різних «неужитків» — лук, пасовищ, узлісь тощо. У випадку включення до фільварку селянських наділів господареві останнього, як правило, у вигляді компенсації наділялась земля в іншому місці.

«Класичні» фільваркові господарства включали в себе три і більше села та мали в середньому по чотири–п'ять ланів орної землі (тобто близько 60–80 га). Таким чином, фільварки виникали здебільшого в маєтках середньої і заможної шляхти, а також магнатів. Після волочної поміри фільварки існували і на

Фільварок — багатогалузеві господарчі комплекси, які базувалися на постійній щотижневій панщині залежних селян і були зорієнтовані на товарно-грошові відносини, хоча й зберігали чимало рис натурального господарства.

Екстенсивний шлях розвитку (від лат. *extensivus* — розширюючий, подовжуючий) — спосіб збільшення обсягів виробництва шляхом кількісного приросту всіх елементів продуктивних сил, насамперед факторів виробництва при незмінному рівні технічної основи виробництва.

державних землях — в королівщинах. У цьому випадку ними на різних правах пожиттєво володіла заможна шляхта чи магнати. У фільварках вирощувались переважно жито, пшениця, овес та ячмінь. Використовувалась трипільна система господарювання. Збільшення урожайності досягалось не через удосконалення виробництва чи вкладання коштів у піднесення його продуктивності, а переважно лише завдяки посиленню визиску працюючих на землі залежних селян. Тобто фільваркове господарство розвивалось **екстенсивним шляхом**. Для збільшення доходів шляхтичу потрібні були нові землі і селяни. Цим можна пояснити прагнення шляхти заволодіти «вільними» землями України.

? Як було влаштоване фільваркове господарство?

? Чому фільварки розвивалися екстенсивним шляхом?

Тим не менш на той час розвиток фільваркового господарства був надзвичайно прибутковою для шляхтича справою. Так, наприклад, якщо зазвичай щороку у 1560–1570-х рр. один лан фільваркової землі приносив її власнику від 35 до 55 польських злотих чистого прибутку, то з відповідної кількості землі, що перебувала у користуванні селянської родини, він отримував у вигляді грошового та продуктового оброку тільки від 2,5 до 3,5 злотих. Якщо надлишки виробленого у селянських господарствах збіжжя реалізовувались на внутрішньому ринку, на міських торгах і ярмарках, то продукція фільваркового виробництва переважно йшла на експорт. Щороку з держави вивозилось приблизно 100 тисяч лантів (200 тис. тонн) зерна, переважно (три чверті) жита. Головними торговельними воротами на західноєвропейські зернові ринки був морський порт на Балтиці Гданськ, звідки вивозили до 80% всього експортованого збіжжя. Експортоване через Гданськ до Західної Європи зерно акумулювалось в порту Амстердама, який по праву вважався на той час найбільшим зерновим терміналом Європи. А вже з цього нідерландського порту — розходилося по Нідерландах, Франції, Англії. Неабиякому зростанню прибутків власники фільварків завдячували сприятливим кліматичним умовам, що встановились у Європі в другій половині XVI століття. Незважаючи на низьку агрокультуру виробництва, для чотирьох

Реконструкція шляхетського двору

основних зернових культур — жита, пшениці, ячменю і вівса — врожайність до-рівнювала сам-5 (тобто з посіяного мішка зерна збиралося п'ять мішків). За на-ступних півстоліття внаслідок виснаження по-варварськи експлуатованої землі цей показник упав до сам-3–3,5. Немалою мірою погіршення врожайності обу-мовилось і настанням у XVII ст. так званої «малого льодовикового періоду», що супроводжувалося різким зниженням у Європі температурних режимів та зрос-танням вологості. Крім того, до існуючих негараздів для сільськогосподарських виробників додалися проблеми зі зниженням темпів зростання цін на збіжжя, що стало результатом завершення так званої «революції цін». Погіршення ж економічної кон'юнктури змушувало звиклих до надприбутків шляхтичів, влас-ників фільварків, шукати вихід у найлегшому напрямку — посилення визиску своїх підданих. До чого призводила така «економічна політика» вдало підмітив відомий тогочасний публіцист Анджей Фриз Моджевський — «Як багато мають шляхтичі підданих, так багато мають і ворогів...».

? Які наслідки поширення фільваркового господарства?

3. Оформлення кріпосного права

Щоб забезпечити фільварки необхідною робочою силою, шляхтичі були за-цікавлені у прикріпленні селянина до ділянки. Початок юридичного оформлен-ня кріпосного права пов'язаний з привілеєм Казимира IV Ягеллончика **1447 р.** У ньому великий князь забороняв приймати втікачів з приватних володінь у державні маєтки і навпаки. Землевласники отримали право вершити суд над залежним населенням.

Литовський статут

Потім **I Литовський статут (1529 р.)** ввів «зем-ську давність». Відповідно до неї «похожий» селянин, що прожив на землі феодала більш ніж 10 років, ста-вав «непохожим», тобто кріпаком. **Статут 1566 р.** до-повнив «земську давність» десятирічним пошуком вті-качів, а в **Статут 1588 р.** цей термін був збільшений до 20 років.

Відхід від землевласника «похожих» селян був можливий за виконання ними ряду умов. Вимага-лося, щоб селянин заплатив землевласнику за вихід компенсацію, сплатив борги, повернув отримане майно, а головне — отримав дозвіл на відхід. У Статуті 1588 р. відзначалося, що селянин може піти від зем-левласника або відпрацювавши пільгові роки, або заплативши землевласнику по 6 грошів за кожен пільговий тиждень. Це були великі гроші, і селяни фізично не могли їх зібрати.

Кріпосне право (кріпацтво) — особисто-поземельна залежність селя-нина від землевласника.

? Чим було зумовлено поширення кріпацтва?

4. Міста. Цехи. Магдебурзьке право. Торгівля

У першій половині XVI ст. на теренах України зростали й розвивалися міста. Найбільше міст було на західноукраїнських землях. На Східному Поділлі та Київщині їх стало набагато менше через постійну загрозу татарських набігів. Найбільшим містом був Київ, населення якого становило близько 6 тис. осіб. Великими й середніми містами (200—700 будинків) вважалися Брацлав, Кременець, Вінниця, Житомир, Луцьк, Острог, Львів тощо.

Чимало міст перебувало в залежності від магнатів і церкви. Існували також міста, підпорядковані польським королям і Великому князеві Литовському. Державна влада намагалася сприяти їхньому розвитку, оскільки міста сплачували великі податки й захищали від нападів татар. Проте розвиток фільваркового господарства, конкуренція більш якісних ремісничих і мануфактурних товарів з країн Західної Європи, занепад торгівлі з країнами Сходу після турецьких завоювань загальмували розвиток міського життя.

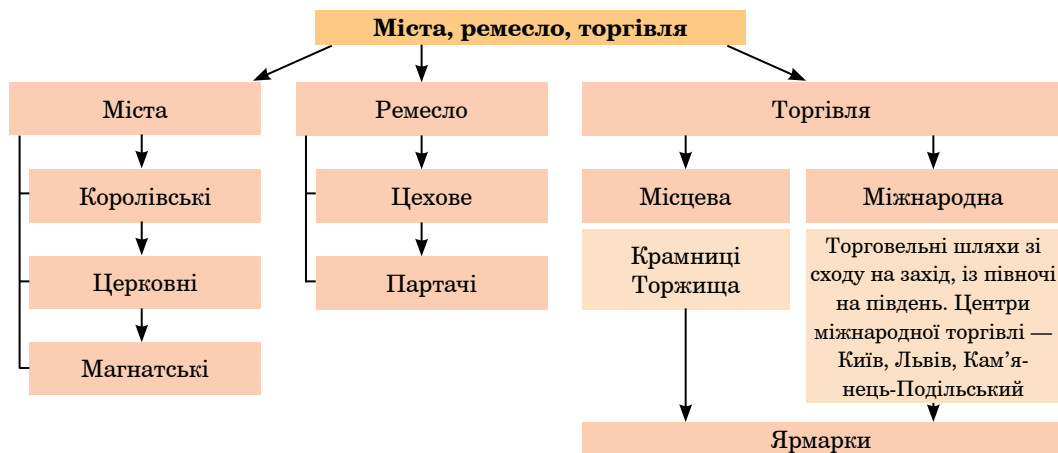
З XIV — початку XVI ст. на українські землі стало активно поширюватися магдебурзьке право.

Магдебурзьке право надавали містам польський король, Великий князь Литовський, а пізніше й великі магнати. До кінця XVIII ст. таке право отримало 228 міст на українських землях.

Міста, що мали магдебурзьке право, управлялися **магістратом** — становим виборним органом самоврядування, що складався з ради (адміністративного органу й суду в цивільних справах) та **лави** (суду з кримінальних справ). Раду очолю-

Міщани XVI ст.

Львів (гравюра 1618 р.). У 1356 р. місто отримало магдебурзьке право

Епітафія луцькому
бургомістру

Кодекс магдебурзького
права

вав **бурмістер**, а лаву — **війт**. Символом існування магдебурзького права у місті була ратуша, будівля де засідав магістрат.

Особливістю магдебурзького права на українських землях було те, що деякі міста мали по декілька магістратів для кожної етнічної чи релігійної громади. Так, у Кам'янці-Подільському існувало три магістрати — польський (католицький), вірменський і український (православний). Представники інших етно-релігійних спільнот міста (іудеї, караїми, турки, татари, волохи) підпорядковувались тому магістрату, на території якого вони мешкали. В інших містах магістрати поширювали свою владу лише на частину населення.

Привілеї звільняли міщан від примусових робіт (толок і гвалтів), від виконання підводної повинності (полягала в наданні кінних підвід для пана), утримання гінців і послів, від обов'язку виставляти на замку сторожу тощо. Натомість вони отримували право вільної торгівлі в державі без сплати митних зборів, збирання прибутків від міських мір і ваг, від крамниць і лавок. Обов'язки ж «вільних» міст зводились лише до виплати податку у державну скарбницю.

Магдебурзьке право — середньовічне право, за яким міста звільнялися від управління й суду великих землевласників.

Хоч магдебурзьке право не відіграло в Україні тієї ролі, що в Західній Європі, все ж воно вносило певні риси західноєвропейського міського устрою до українських міст, сприяло поширенню європейського права і культури.

Міста були осередками ремесла й торгівлі. У середині XVI ст. налічувалося вже понад 130 різних спеціальностей, із них близько 80 були безпосередньо ремісничими. Водночас більшість жителів міст також не припиняли займатися сільським господарством, переважно городництвом.

На українських землях у складі Польського королівства переважна більшість міських ремісників об'єднувалися в **цехи**. При цьому для православних міщан доступ до цехів ускладнювався. Позацехових ремісників, що не мали можливості вступити до цехів, називали **партачами**. Цехи всіляко боролися з ними. В українських містах на території Великого князівства Литовського цехи були менш поширені.

У XVI ст. тривав подальший розвиток торгівлі. Основними її формами були ярмарки, що відбувалися кілька разів на рік у великих містах, торги, які проходили кілька разів на тиждень, і щоденна торгівля в міських крамницях. Купці в містах створювали об'єднання на зразок ремісничих цехів — **гільдії**.

У цей період, попри негаразди, також активно розвивалася міжнародна торгівля. Через українські землі проходили торговельні шляхи, якими східні й московські товари, а також продукти місцевого виробництва везли до країн Центральної та Західної Європи. З українських земель на Захід постачали віск, мед, зерно, шкіру, худобу, солону рибу, сіль, деревину.

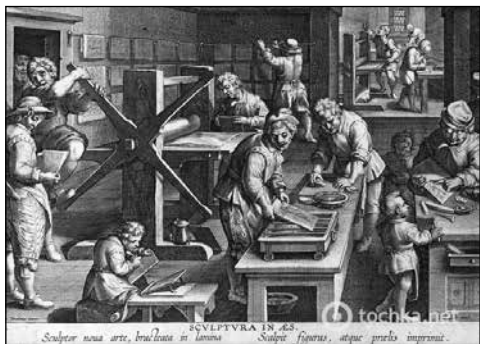
Будинок руського магістрату в Кам'яниці-Подільському

Ратуша Кам'яниці-Подільського (гравюра і сучасний вигляд)

Засідання магістрату (малюнок XVI ст.)

У ремісничій майстерні (гравюра XVI ст.)

Знаки (герби) львівських
ремісничих цехів

Печатки цехів

? На які спеціальності вказують зображені знаки?

Натомість завозилися одяг, ремісничі вироби, вина, залізо, папір, зброя, західноєвропейські тканини (атлас, оксамит, сукно, полотно) тощо. Центрами міжнародної торгівлі стали Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський.

5. Сільська громада

Господарство окремої родини, в яке входили орні землі, сіножаті, житлові і господарські будівлі, у той час називалося димом. У ньому налічувалося від 5 до 9 осіб, з яких від трьох до семи були працездатними. Дими утворювали громаду (общину). Вона несла спільну відповідальність за виконання селянських повинностей, регулювала селянське землекористування перед феодалом. Члени громади на своїх зборах вибирали сільського війта. Він наглядав за роботою селян, був посередником між землевласником і громадою, розподіляв повинності, відвозив господареві данину, відповідав за дотримання порядку, стан мостів і доріг.

? Як було влаштоване життя селянської громади?

Велике князівство Литовське: шкіра, мило, хутряні, шорні (упряж) і гончарні вироби, зерно, поташ, смоли, дьоготь, коноплі, льон, пенька, мед, щетина, віск, сало, худоба, солоня риба, деревина

Балтійські країни:
сіль, риба, металеві
вироби

Польща:
папір, цвяхи, коси,
серпи, галантерея

Московія:
взуття, рукавиці,
хутро, гребені, нитки

? Які товари становили основу експорту з українських земель?

ВИСНОВКИ

1. Основою сільського господарства на українських землях у XVI ст. продовжувало залишатися землеробство.
2. Новим явищем у розвитку сільського господарства стало поширення фільваркових господарств, які забезпечили зростання експорту збіжжя до Західної Європи.
3. Поширенню фільварків сприяли реформи волочної поміри.
4. Фільварки призвели до посилення визиску селян і впровадження кріпосного права.
5. У першій половині XVI ст. відбувається короткочасне піднесення міст.
6. З XIV ст. на українських землях, у містах поширюється магдебурзьке право і цехова система організації ремесла.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Що становило основу господарського життя на українських землях у XVI ст.?
2. Поширення фільваркового господарства і кріпацтва було проявом розвитку капіталістичних відносин чи феодальних?
3. Що давало міщанам поширення магдебурзького права?
4. Які особливості поширення магдебурзького права і цехової системи на українських землях?
5. Переважно з якими країнами вели торгівлю купці з українських земель?
6. Чим міське самоврядування відрізнялося від сільського?